

Sənətkar Möcüzəsi

İsmayıl Şıxlı

© İsmayıl Şıxlı. Ölüləri Qəbristanda Basdırın. Bakı, Gənclik 1992.

“Heç olmasa vicdanınızı qoruyun”—dedilər, biz də qoruduq. Bu sözləri İsa Hüseynovun mənə bağışladığı “Saz” kitabının avtoqrafından götürmüşəm. Bu elə-belə deyilmiş sözlər deyil. Bunun tarixi var. Həm də İsa ilə mənim ədəbi taleyimizdə həlledici əhəmiyyəti olan bir tarixi. Bu sözləri bizə Mehdi Hüseyn demişdi. Hər ikimizin ədəbi müəllimi olan Mehdi Hüseyn. “Heç olmasa vicdanınızı qoruyun”. Yəni çalışın ədəbiyyatı, sənəti təsadüfi adamlardan, şöhrət düşkünlərindən, istedadsızlardan, orta səviyyəli, amma iddialı cızmaqaraçılardan qoruyun. Bunlara gücünüz çatmasa, heç olmasa öz vicdanınızı qoruyun. Bu sözləri qulağımızda sırğa elədik, hərə öz bacardığı kimi.

Mehdi Hüseyn İsanın üstündə nanə yarpağı kimi əsirdi. Bunun iki səbəbi vardı. Əvvəla o hiss etmişdi ki, İsa istedadlıdır, ədəbiyyata ötəri həvəsin dalına düşüb gəlməmişdir. Onu bu müqəddəs məbədə daxili inam və etiqad gətirmişdir. Məhz buna görə də onu qorumaq, yaradıcılığına düzgün istiqamət vermək lazımdır. Yadımdadır: İsa “Gənclər günündə” ilk dəfə, “Anadil ötən yerdə” hekayəsini oxuyanda Mehdi Hüseyn sevinərək, “ət yeyən quş dimdiyindən bəlli olar”—demişdi.

İkinci səbəbsə o idi ki, İsa Hüseynov əlinə qələm alan gündən tənqiddə, hücumlara məruz qalan yazıçılardan olmuşdur. Yaxşı xatırlayıram: İsa Hüseynov ilk iri əsəri olan “Bizim qızlar” povestini yazdı. İndi İsa Hüseynov bu əsərin adını belə çəkmək istəmir. Amma o vaxt bu əsərin üzərində böyük həvəs və eşq ilə işləyirdi. Əsərdəki insanlar, hadisələrin cərəyan etdiyi yerlər İsanın uşaqlıq dünyası ilə bağlı idi. Ona görə də əsərin hər səhifəsində bu pak uşaqlıq aləminin xəfif, səmimi, insan qəlbini ehtizaza gətirən nəfəsini duyursan. Yazıçının real müşahidələri, uşaqlıq yoldaşlarının, bəlkə də elə özünün gördüyü işlərin təsviri ilə çarpazlaşdı. Lakin əsərin böyük qüsuru dövrün bəlasından irəli gəlirdi. Əllinci illərdə dəbdə olan “konfliktsizlik” nəzəriyyəsi əsərlərdə həyat həqiqətlərinin real bədii inikasına imkan vermirdi. Bu nəzəriyyəyə görə həyatda hər şey sahmana düşdüyündən ziddiyyətlər ancaq “yaxşı” ilə “əla” arasında gedirdi. Demək bədii əsərlərdə də konflikt “yaxşı” ilə “əla” arasında olmalı idi. Başqa sözlə desək: hər şey “yaxşıdır”, indi məqsəd onu “əla” etməkdən ibarətdir. Bu çərçivədən kənara çıxmaq çox çətin idi. İsa da ilk əsərində bu “qanunlar” çərçivəsini qıra bilməmişdi. İsa öz povestində baramaçı qızların belə bir təşəbbüsünü qələmə almışdı: Necə edək ki, planı artıqlaması ilə yerinə yetirək, bir ildə iki dəfə barama götürək. Əsər Azərbaycan dilində çap olundu, sonra Moskvada, “Drujba narodov” jurnalında “ipək sap” adı ilə ümumittifaq oxucularına çatdırıldı. İsanın ilk sevinci də, kədəri də burdan başladı. Əsəri Mir Cəfər Bağırov oxuyub qəzəbləndi. Plenumlarda, fəallar yığıncaqlarında, gənc yazıçını həyatı bilməməkdə ittiham

etdi. Sonra qəzetlərdə səhifə-səhifə məqalələr dərc edildi. İsanın günahı nəydi? Axı, o gördüyünü yazırdı?! Onun anadan olduğu Muğanlı kəndində, doğrudan da, bir ildə iki dəfə barama tuturdular. İsa bunları öz gözləri ilə görmüşdü. Qəhrəmanları kimi qulaqlı papağının qulaqları sallana-sallana arabanın boynunda oturub, barama qurdlarına tut yarpağı daşımışdı. Bəs “kişi” nə üçün qəzəblənmişdi? Sən demə məsələ başqa cür imiş: bir ildə bir-cə dəfə barama tutulmalıymış. İkinci dəfə tutulan barama isə heç bir sənəddə qeydə alınmırmış. Planı ödəmək üçünsə iki dəfə barama tutulub, bir dəfə hesab edilirmiş. İsa özü də bilmədən bu sirrin üstünü açmış. Özü də mərkəzi mətbuatda.

İsa Hüseynov yazdığı qədər də oxumağı, öyrənməyi sevən sənətkardır. Həm də o elə-belə oxumur, oxuduqca araşdırmalar aparır, bir məxəzdən başqa məxəzə keçir, bir mənbənin verdiyi istiqamətlə başqasının izinə düşür, bu izlərdən yapışb ağıl kəsməz uzaqlıqlara, hətta sonsuzluqlara gedir. Yalnız bundan, yazacağı mövzunu tam əxz etdiyinə əmin olduqdan sonra, əlinə qələm alır. Onun bu təşəbbüsünü anlamayanlar da var. “Əsər yazmaq üçün kitablar oxumağın, arxivlər araşdırmağın mənası varmı?”—deyənlər də tapılırdı və indi də tapılır. İsa isə hələ o vaxt daxili bir qəzəblə deyirdi ki, “eybi yoxdur, on ildən sonra hamınızı dizimin altına alacam!”

İsanın bu cür aludəçiliyindən biri Dostayevski idi. Uzun zaman kitabları qadağan olunmuş dahi rus yazıçısı Dostayevskinin əsərləri yenidən çap olunmağa başladığı gündən İsa bu sənətkarı gecəli-gündüzlü oxumağa, onun qələm sehlərini öyrənməyə başladı. Və bir vaxt ayılıb gördü ki, Dostayevskiləşib, dönüb Dostayevski olub. İsada belə bir xasiyyət var: Nərimanovdan yazanda nərimanlaşır, Nəsimidən yazanda nəsimiləşir. (Bu haqda bir az aşağıda danışacağam). Hələliklə Dostayevski haqqında bir-iki söz demək istəyirəm. İsa bu böyük sənətkardan insan ruhunun narahatlıqlarına nüfuz etməyi, xəstəlik dərəcəsinə gələn dünyanı qavramaq iztirablarını, həyatın fəlsəfi idrakı yollarındaki çalpaşlıq psixoloji anların emosional təsvir qaydalarını öyrəndi və biz onun sonrakı əsərlərində sənətkarlığın bu incə cəhətlərinin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olduq. Bu bəhrələnmənin ilk təsirinə onun “Doğma və yad adamlar” povestində rast gəldik. Bu povestdə iki vəhətlə qarşılaşır, iki səsi eşidirik. Onun biri sənət yolunda öz orijinal, müstəqil və bənzərsiz sözünü demək istəyən İsa Hüseynovun, o biri isə gənc yazıçını izləyən Dostayevskinin səsidir. Biri İsa Hüseynovun canlı həyat müşahidələri, uşaq dünyası ilə bağlı olan, təbiətin lirik pıçıltıları hopmuş güllü-çiçəkli, məxməri guşələrində ayaqyalın, başıaçıq qaçan uşaqların sonradan şəhərdə, Canbalayevlərin yaşadığı evin zirzəmisində, qaranlıq küncə çəkilib gecə-gündüz işləyən Vahidin timsalında psixoloji hallarını təsvirindir. O biri isə Dostayevskinin dahilik kölgəsi. Bu povest də mübahisələrə səbəb oldu. Haqqında səhifə-səhifə məqalələr yazıldı, İsanı russoçuluğa, daha nə bilim, nələrə bağladılar.

İsa Hüseynov indi ilk əsərlərindən: “Bizim qızlar”, “Dan ulduzu”, “Doğma və yad adamlar”—imtina edir. Bu, müəllifin öz hüququdur. Amma biz yazıçının ümumi inkişaf yolunun tam mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün həmin əsərləri yada salmalıyıq. Zənnimcə ilk qələm təcrübələri olan bu yaradıcılıq axtarıları olmasaydı, İsa Hüseynovun sonrakı əsərləri yaranmazdı.

İsa Hüseynovun yaradıcılığının dönüş nöqtəsi “Yanar ürək” romanı oldu. Bu əsər üzərində yazıçı dönə-dönə işlədi, əsəri təkmilləşdirdi, bir neçə variantda dərc etdirdi. İndi, aradan illər keçəndən sonra, mən həmin dövrə qayıdır və özümə belə bir sual verirəm: Belə əsərin yaranmasında ədəbi mühitimizdə şərait var idimi? Var idisə, həmin şəraitin özünü yaradan hansı amillər idi? Əvvəla onu qeyd etmək istəyirəm ki, uzun zaman hökm sürən və bir-birinə bənzər, əvvəlcədən baxanda axırı görünən əsərlərin yaranmasına səbəb olan “konfliktsizlik” nəzəriyyəsi öz təsir gücünü itirmişdi. İctimai həyatdakı gərginlik bir balaca azalmışdı və imkan verilmişdi ki, adamlar bir azca nəfəslərini dərsinlər. Amma uzun illərin qorxu və vahiməsi hələ yox olmamışdı. Bu illərdə yaranan “Ayrılan yollar” (1954—55), “Qara daşlar” (1954—58), “Böyük dayaq” (1952—57) kimi əsərlər mövzu və irəli atdığı problemlər baxımından bir-birinə yaxın idi. İsa Hüseynovun “Yanar ürək” (1955—57) romanı da bu dövrün məhsuludur. Əgər İsmayıl Şıxlı şəxsiyyətə pərəstuşi Kosaoğlunun timsalında, bir kolxozun miqyasında, təsvir və tənqiddə təşəbbüs göstərdisə, İsa Hüseynov bunu Sultan Əmirinin timsalında, daha geniş planda, daha geniş miqyasda, rayon partiya komitəsinin birinci katibinin simasında verdi. Mirzə İbrahimov bir qədər irəlilədi, Mehdi Hüseyn isə respublika miqyasında hökm sürən Mollayev surətini yaratdı. Bu əsərlər bir-birlərinə dayaq olaraq yarandılar. Lakin sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə tamamilə fərqli idilər.

İsa Hüseynovun romanı psixoloji baxımdan bütünlüklə başqa şəkildə yazılmışdı. Bir az əvvəl haqqında danışdığımız Dostoyevski üsulu təsir, təqlid şəklində yox, bəhrələnib orijinallaşmış halda özünü göstərdi. İsa Hüseynov iki aləmi, iki şəxsiyyəti üz-üzə qoydu. Bir tərəfdən bütün həyatını vəzifə başında keçirən, elədiyi hərəkətlərin düzlüyünə inanan, rayonun sahibi Sultan Əmirinin bütün ziddiyyətləri ilə, dəqiq realılıqla göstərdi. O biri tərəfdən isə onun qardaşı oğlu Səməd Əmirinin izzət və etirazlarında idealına, pərəstiş etdiyi və tapındığı bütünlükdə ürəyində şübhənin, inamsızlığın yaranması prosesini verdi. Səməd Əmirinin qəlbində, zehmində iki aləm çarpışır: Xəyalın, etiqadın bəzəyi ilə süslənmiş romantik bir aləm ilə, çatlayıb parçalanmaq da olan, dəhşətli, ancaq gözü ilə görduyu gerçək bir aləm. Bax, faciə də burdadır. Bu faciə şəxsi izzətlərə istinadən başlasa da, sonra ictimai mahiyyət kəsb edir və daha dəhşətli olur. Ona görə də mən bu romanı idealı, ictimai və şəxsi arzuları, xəyalları boşa çıxan bütöv bir nəslin faciəsi adlandırmağı daha düzgün hesab edərdim.

Bu əsər də tənqiddə məruz qaldı, ciddi münaqişələrə səbəb oldu. Amma İsa düzgün tapdığı yaradıcılıq axarından dönmədi. Dalbadal povestlərini yazdı. “Teleqram”lar vuruldu, “Saz” çalındı, “Tütək səsi” eşidildi, “Kollu Koxalar” döyüşə girişdi, haqsızlıq güclənib vicdanlı insanları “Şəppəli” elədi. Bütün bunlar bir-birinin tamamlayan, biri digərinin davamı və inkişafı olan, böyük sənətkarlıqla yazılmış və ədəbiyyat tariximizdə qalan sənət əsərləridir.

Məqalənin əvvəlində dediyim bir məsələnin üstünə qayıtmaq istəyirəm. Nəsimiləşmək, Nərimanlaşmaq məsələsi. İsa Hüseynov müasir mövzularla yanaşı tariximizin müəyyən dövrlərinin təcəssümünü də öz boynuna götürmüşdür. Onun planına görə Nizamidən üzün bəri “Karvan” adlı silsilə romanlar yazılmalıdır. Bunların bir qismi bədii nəsr və kinossenarilər şəklində həyata keçirilmişdir. Mən onlardan ikisinin üzərində

dayanacağam. Onun biri “Ulduzlar sönür” filmidir. İsa Hüseynov bu ssenarini yazmazdan əvvəl əsərin qəhrəmanı Nəriman Nərimanovun həyatını, fəaliyyətini, dövrünü mükəmməl öyrənmiş, uzun zaman arxivlərdə işləmiş, bu böyük dövlət xadiminin qadağan olunmuş kitablarını oxumuş, məktubları, məqalələri və çıxışları ilə tanış olmuşdur. Nəticə etibarilə Nərimanovun bir inqilabçı mütəfəkkir, dövlət və millət başçısı kimi gördüyü işlərlə, apardığı mübarizələrlə, bir insan kimi keçirdiyi ruhi hallar, iztirablar, sevinc və kədərlə İsa Hüseynov o qədər tanış oldu ki, bunlar İsa Hüseynovun ruhuna hopdu ki, yazıçı özü demişkən: “nərimanlaşdı”. Bu, sənətdə gözəl haldır. Yaradanla yaradılanın—yazıçı ilə qəhrəmanın—vəhdətləşməsi hər sənətkara müyəssər olmur. İsa bu cəhəti özündə hiss etdi və mətbuatda ağzından qaçırdı ki, “nərimanlaşmışam”. O dəqiqə hücumlar başladı: “Bu nə deməkdir?”, “necə yəni, nərimanlaşmışam?”. Bu təkcə İsayə olan hücum deyildi. Bu həm də hələ üstündən “millətçilik” kölgəsi çəkilməmiş Nəriman Nərimanova hücum idi.

İsanın haqqında danışmaq istədiyim ikinci tarixi romanı “Məhşər”dir. Məlum olduğu kimi bu roman orta əsrlər tariximizin ən mürəkkəb və çalpaşq hadisələrlə zəngin olan bir dövrünə həsr edilmiş romandır. İslam dini, Teymurləng istilası, hürufilik təriqəti, bunun arxasında dayanan fəlsəfi anlayışlar: yaradanla yarananın, xaliqlə məxluqun vəhdəti, insanın ilahiləşdirilib yaradan səviyyəsinə qaldırılması, “Ənəl həqq” anlayışı, kamil insan, kamil cəmiyyət axtarışları, mütiliyə qarşı üsyana çağırışlar İsanın romanının mərkəzinə qoyulmuş və bütün bunlar Nəsiminin idrak və fəaliyyətinin süzgəcindən keçirilmiş və bu məslək fədaisinin əzəmi xarakteri yaradılmışdır. İsa bu əsəri də yazarkən adəti üzrə axtarışlar aparmış, Nəsimini dərk etmək üçün onun haqqında yazılanlardan daha çox şairin özünə müraciət etmiş, mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılıq müəmmalarını, fəlsəfi rəmzlərin anlamaq üçün onun öz misralarını araşdırmışdır. Bütün bunlar: gecəli-gündüzlü Nəsimi dünyasında yaşamaq, onun nəfəsi ilə nəfəs almaq, bəlkə də özünün də xəbəri olmadan İsanı nəsimiləşdirdi, onu kamil insan, ideal cəmiyyət axtaran Nəsimiyə çevirdi, çox zaman özü ilə Nəsimi arasında bir vəhdət gördü. Bu, cəzb olmaq idi, sənət ekstazi idi, yazıçı möcüzəsi və yazıçı xoşbəxtliyi idi, çox adama müyəssər olmayan sənətkar unutulmuşluğu, yəni sənətkarın özünü unudaraq yaratdığı aləmdə, yaratdığı insanın cismində yaşaması idi.

Mən bu sətirləri gecə yarından keçəndən sonra yazıram. Və bilirəm ki, İsa bu saat, mətbəxdə küncə qoyduğu balaca stolun arxasında oturub, asta-asta siqaretini yumşaldır, müştüyünü təmizləyir, qaz piletəsinin üstündən çayniki götürüb səliqə sahmanla termosda çay dəmləyir, kiçik stolüstü çırağının işığını daha da azaltmaq üçün onu dəsmalla, ya da işıqdan başqa bir örtüklə örtür. Elə edir ki, işıq ancaq səliqə ilə qarşısına qoyduğu kağızların üstünə düşsün, ətraf isə tam qaranlığa bürünsün, İsa hər şeydən təcrid olunsun. Bir qələm qalsın, bir kağız, bir də kitaba çevrilmək istəyən əndişəli, sevincli-kədərli fikirlər...

İndi altmış yaş tamam olan İsanı mən qırx il dən çoxdur ki, belə görmüşəm. Əvvəllər imkanı olmadığından, indi isə vermiş elədiyindən özünə yaraşlıq iş otağı düzəltmir, düzəltmə də orada işləyə bilməz. Elə mətbəxdə oturur, papiros dumanı içində, əlində qələm səhəri qarşılıyır. Yazılmış vəraqələr isə üst-üstə qalaqlanır.

İsə əsl yanar ürək sahibi olan bir sənətkardır. Arzum budur ki, həmişə olduğu kimi, bundan sonra da onun yanar ürəyi sönməz məşələ çevrilsin, tariximizin, müasir plixoloji aləminizin mürəkkəb, dolambac yollarını işıqlandırın. Bir də “İnsanlar o vaxt dost olurlar ki, onların məsləkləri və ürəkləri bir olur. Qardaş, səninlə mənim ürək və məslək dostluğumuza fələk də qələm çəkə bilməz!” Mən bu sözləri İsanın düz otuz iki il bundan əvvəl mənə bağısladı kitablardan birinin üstünə yazdığı yazılardan götürmüşəm. Düz deyirsən, İsa bizim ürək və məslək dostluğumuza heç fələk də qələm çəkə bilməz, insanlar olmasa! Qoy tale sənin qəlbini pis insanlardan qorusun!

Veb direktor: Betti Bleyer
Mətni yığdı: Nərgiz Abadi
Yoxladı və veb üçün hazırladı: Nəcəfova Aydan
Azeri.org-a qoyuldu: Oktyabr, 2004